Article history:
Received 08 June 2025
Revised 11 August 2025
Accepted 16 August 2025
Published 23 September 2025

Quarterly Research Journal of Islamic History

Volume 15, Issue 59, pp 44-59

ISSN: 2251-9726

The "Al-Rāḥimūn" Strategy: The Impact of the Prophet's Compassion-Centered Governance on the Formation of Economic and Legal Institutions in Madinah

Mina. Alamdari[1], Dariush. Nazari[2*], Mojtaba. Garavand[2]

[1] PhD Student of Islamic History, Lorestan University, Khorramabad, Iran
[2] Associate Professor, Department of History and Archaeology, Lorestan University, Khorramabad, Iran

*** Corresponding author email address**: Nazareth.a@lu.ac.ir

A r t i c l e I n f o

Article type:
Scientific

How to cite this article:
Alamdari, M., Nazari, D., & Garavand, M. (۲۰۲۵). The "Al-Rāḥimūn" Strategy: The Impact of the Prophet's Compassion-Centered Governance on the Formation of Economic and Legal Institutions in Madinah. *Quarterly Research Journal of Islamic History, 15*(۵۹), ٤٤-۵۹.

© ۲۰۲۵ the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial ٤,۰ International (CC BY-NC ٤,۰) License.

A B S T R A C T

This study aims to investigate the historical position of mercy and compassion as a governance strategy in the Prophetic Sunnah and to analyze its tangible consequences in the establishment of enduring institutions. The central question is how the discourse of al-rāḥimūn ("the compassionate") was manifested in the governance of the Prophet Muhammad (PBUH) and how this manifestation influenced the design and functioning of the emerging economic and legal institutions in Madinah. The findings indicate that Prophetic mercy was not merely an individual moral virtue; rather, it evolved into a foundational organizing principle of governance. In the economic sphere, this principle was reflected in institutions such as the Bayt al-Māl as an institution of equitable distribution, the prohibition of ribā (usury) and the regulations governing muḍārabah partnerships aimed at protecting the weaker contracting party, and the emphasis on charitable giving (infaq) and social solidarity. In the legal sphere, it was manifested through the establishment of a judicial system centered on due process rather than retaliation, the facilitation of the implementation of legal penalties with priority given to public welfare, and the declaration of general amnesty during the Conquest of Mecca as the foundation of a new legal order. Ultimately, it can be argued that compassion, as a governance strategy, was a key factor in transforming the fragmented Arab society into a cohesive and sustainable community.

Keywords: Prophetic governance, strategy of mercy, Madinah, Islamic legal system, economic institutions.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.59.44]

EXTENDED ABSTRACT

The formation of the Islamic polity in Madinah represents one of the most significant examples of institution-building in religious and political history. While numerous studies have examined the Prophet Muhammad's (PBUH) ethical conduct, political leadership, economic reforms, and judicial practices separately, fewer investigations have explored the integrative role of mercy (*raḥmah*) as a foundational principle of governance. The present study addresses this gap by examining the discourse of *al-rāḥimūn* ("the compassionate") as a strategic framework within Prophetic governance and by analyzing its influence on the establishment of economic and legal institutions in Madinah. The research is based on a historical-analytical methodology that draws upon primary sources of Islamic history and biography alongside contemporary scholarship. Existing studies have generally focused on economic institutions, legal developments, political ethics, or sociological dimensions of the early Muslim community in isolation, thereby overlooking the systematic relationship between compassion and institution-building (Motahhari, ١٩٩٩; Shahidi, ٢٠٠١; Hodgson, ١٩٧٤). This study argues that mercy in the Prophetic model was not merely an individual moral virtue but rather an organizing principle that informed public policy, institutional design, and social integration. Through this transformation, compassion evolved from a personal ethical quality into a strategic mechanism for governance, enabling the Prophet to establish durable institutions capable of promoting justice, protecting vulnerable populations, and fostering social cohesion in a diverse and previously fragmented society (Bahaniyan, ٢٠٠٦; Ramadan, ٢٠٠٧). The central research question concerns how the discourse of *al-rāḥimūn* was manifested in the governance practices of the Prophet and how this manifestation shaped the emerging economic and legal structures of Madinah. The findings demonstrate that compassion functioned as a systemic principle that linked political authority with social welfare and legal justice, thereby creating the foundations of a sustainable civilization-oriented model of governance.

The theoretical foundations of compassion-centered governance can be understood through the Qur'anic and Prophetic conception of mercy. In the Islamic worldview, mercy is not merely an emotional disposition but a divine attribute reflected in human social relations and political conduct. The Qur'an presents the Prophet as a manifestation of divine mercy for humanity, while numerous Prophetic traditions extend the principle of mercy into collective social responsibility (Ibn Saʿd, n.d.; Schimmel, ١٩٨٥). A critical distinction must therefore be made between mercy as an individual virtue and mercy as a governance strategy. At the individual level, mercy encompasses forgiveness, kindness, generosity, and compassionate interpersonal behavior. At the governmental level, however, mercy becomes a framework for policy-making, institution-building, and collective welfare. In this sense, compassion serves as a rational and strategic principle designed to reduce structural suffering, preserve human dignity, and establish equitable social arrangements (Khāmeneʾi et al., ٢٠١٣). The transition from personal virtue to institutional principle became particularly evident after the Hijrah, when the Prophet assumed the responsibilities of political leadership. The Constitution of Madinah exemplified this transformation by creating a unified political community based on cooperation, justice, collective security, and mutual obligations among diverse tribes and religious groups (Ibn Hishām, ١٩٣٦; Wāqidi, ١٩٨٩). Several core components characterized this model of governance: justice as the practical expression of mercy, prioritization of public welfare over narrow interests, institutional protection of vulnerable groups, and

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.59.44]

forgiveness as a mechanism for social integration and conflict resolution (Balādhari, ١٩٩٦; Ramadan, ٢٠٠٧). Rather than viewing compassion as a limitation upon political authority, the Prophetic model treated it as the source of legitimate authority itself. Mercy thus became embedded within governance structures, legal norms, and social institutions, enabling the emerging Islamic state to combine strength with inclusiveness and authority with moral legitimacy (Hodgson, ١٩٧٤; Anṣāri, ٢٠٢٣).

The economic institutions established in Madinah provide some of the clearest manifestations of compassion as a governing strategy. The Prophet inherited an economic environment characterized by widespread poverty among migrants, exploitative lending practices, concentration of wealth, and severe social inequalities (Watt, ١٩٥٦). Rather than rejecting economic realism, the Prophetic approach sought to balance efficiency with distributive justice through institutional mechanisms rooted in compassion. Central among these institutions was the *Bayt al-Māl* (public treasury), which functioned not merely as a financial repository but as a mechanism for equitable distribution and social welfare (Ibn Saʿd, n.d.; Shahidi, ٢٠٠١). Revenues collected through zakat, spoils, gifts, and other public sources were redistributed according to social need and communal priorities. Assistance provided to impoverished groups, including the *Ahl al-Ṣuffah*, was framed as a legitimate right rather than a charitable favor, thereby transforming poverty alleviation from voluntary benevolence into a collective social responsibility (Wāqidi, ١٩٨٩). Historical reports indicate that the Prophet personally supervised distribution processes and discouraged the accumulation of public wealth (Ibn Hishām, ١٩٣٦). Economic compassion was further institutionalized through the prohibition of usury (*ribā*), which sought to eliminate exploitative financial relationships and prevent excessive concentration of wealth (Khāmeneʾi et al., ٢٠١٣). In place of interest-based transactions, Islamic teachings promoted benevolent loans and charitable expenditure, encouraging economic relationships grounded in mutual support and solidarity (Motahhari, ١٩٩٩). The Prophet also intervened directly in market regulation by prohibiting hoarding, fraud, manipulation of prices, and deceptive commercial practices, thereby protecting consumers and ensuring fairness in economic exchanges (Schimmel, ١٩٨٥). These measures reveal that compassion was not confined to moral exhortation but was translated into concrete economic institutions capable of reducing exploitation, protecting weaker actors, and fostering sustainable social stability.

Compassion-centered governance also shaped broader systems of social welfare and collective solidarity within the emerging Muslim community. One of the most remarkable examples was the institution of brotherhood (*muʾākhāh*) established between the Anṣār and the Muhājirūn following the migration to Madinah. This arrangement transcended symbolic fraternity and functioned as a comprehensive social security mechanism through which local Muslims shared housing, resources, economic opportunities, and social support with migrant believers (Ibn Hishām, ١٩٣٦; Watt, ١٩٥٦). Through this unprecedented initiative, the economic and social challenges created by displacement were addressed without generating long-term dependency or social fragmentation. The Prophetic discourse consistently emphasized responsibility toward widows, orphans, the poor, travelers, and marginalized individuals, transforming concern for vulnerable populations into a defining characteristic of communal identity (Balādhari, ١٩٩٦; Ibn Saʿd, n.d.). Compassion was therefore embedded within the moral consciousness of society while simultaneously reinforced through institutional arrangements. Policies encouraging the emancipation of slaves and emphasizing humane treatment of those still in servitude further illustrate the structural dimensions of Prophetic mercy (Ibn Hishām, ١٩٣٦; Lings, ١٩٨٣). Rather than accepting social hierarchies as immutable realities, the Prophet introduced mechanisms designed to

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.59.44]

reduce suffering and facilitate gradual social integration. Economic institutions, welfare arrangements, and social norms collectively worked to replace systems based on accumulation and domination with structures grounded in cooperation, fairness, and reciprocal responsibility (Hodgson, ١٩٧٤). As a result, compassion became a social infrastructure that strengthened trust in governmental institutions and contributed significantly to the legitimacy and stability of the emerging Islamic polity (Rasuli, ١٩٩٢).

The legal and judicial system established in Madinah provides another crucial illustration of how mercy functioned as a foundational governance strategy. Pre-Islamic Arabian legal culture was largely shaped by tribal privilege, personal retaliation, and cycles of revenge. The Prophet introduced a radically different framework centered upon justice, accessibility, reconciliation, and human dignity (Shahidi, ٢٠٠١; Ḥamidiyān, ٢٠١٣). By personally assuming judicial responsibilities and subsequently appointing judges, he established a centralized and impartial legal order accessible to all members of society regardless of social status or tribal affiliation. The judicial process emphasized fairness, equality before the law, and careful examination of evidence, while simultaneously encouraging reconciliation whenever possible (Ibn Saʿd, n.d.; Wāqidi, ١٩٨٩). Prophetic legal practice demonstrates that compassion did not undermine justice but rather informed its application. This principle was reflected in the famous rejection of preferential treatment for elite offenders and in the insistence that legal accountability apply equally to all individuals (Balādhari, ١٩٩٦). Mercy also shaped the implementation of criminal law. The principle of avoiding legal punishments in cases of doubt and the willingness to consider mitigating social circumstances reveal a sophisticated legal philosophy that prioritized the preservation of human dignity and social welfare over punitive severity (Mousavi, ٢٠١٩). During periods of famine, for example, the suspension of penalties for theft reflected recognition that extreme poverty constituted a structural cause of criminal behavior rather than merely an individual moral failure (Kamali, ٢٠١٩). The ultimate objective of punishment was therefore reform and reintegration rather than exclusion and stigmatization (Peters, ٢٠٠٦). Beyond domestic governance, the Prophet's letters and treaties with tribes, rulers, and religious communities similarly reflected a compassion-centered diplomatic approach emphasizing security, justice, and mutual respect (Bangash, ٢٠٢٣). Through these legal and diplomatic practices, mercy became a source of legitimacy, stability, and peaceful coexistence.

The historical evidence demonstrates that compassion-centered governance was one of the defining characteristics of the Prophetic state and a central factor in the transformation of Arabian society. Mercy functioned not merely as a moral ideal but as a comprehensive institutional strategy shaping economic distribution, legal administration, social welfare, political legitimacy, and diplomatic relations. Through institutions such as the Bayt al-Māl, the brotherhood pact, equitable judicial structures, and policies of reconciliation and forgiveness, the Prophet established a model of governance capable of uniting diverse populations under a shared framework of justice and dignity. Particularly significant was the declaration of general amnesty during the Conquest of Mecca, which replaced cycles of revenge with a new legal and political order founded upon security, trust, and inclusion. By transforming former enemies into protected members of a new community, the Prophet demonstrated how compassion could serve as a powerful instrument of statecraft and social integration. The broader civilizational achievement of this model lay in its successful combination of authority and benevolence, justice and mercy, institutional effectiveness and moral legitimacy.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.59.44]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.59.44] [Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

تاریخچه مقاله

دریافت شده در تاریخ ۱۸ خرداد ۱۴۰۴
اصلاح شده در تاریخ ۲۰ مرداد ۱۴۰۴
پذیرفته شده در تاریخ ۲۵ مرداد ۱۴۰۴
منتشر شده در تاریخ ۱ مهر ۱۴۰۴

پژوهش‌نامه تاریخ اسلام

دوره ۱۵، شماره ۵۹، صفحه ۵۹-۴۴

شاپا الکترونیکی: ۹۷۲۶-۲۲۵۱

راهبرد «الرّاحمون»: تأثیر حکمرانی عطوفت‌محور پیامبر(ص) بر شکل‌گیری نهادهای اقتصادی و حقوقی در مدینه النبی

مینا علمداری[۱]، داریوش نظری[۲*]، مجتبی گراوند[۲]

۱. دانشجوی دکتری تاریخ اسلام، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران
۲. دانشیار گروه تاریخ و باستان شناسی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران

*ایمیل نویسنده مسئول: Nazareth.a@lu.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله

ترویجی

نحوه استناد به این مقاله:

علمداری، مینا.، نظری، داریوش.، و گراوند، مجتبی. (۱۴۰۴). نگرش‌های زیست‌محیطی در سیره پیامبر اسلام(ص) و تأثیر آن بر رفتار مسلمانان صدر اسلام. *پژوهش‌نامه تاریخ اسلام*، ۱۵(۵۹)، ۵۹-۴۴.

© ۱۴۰۴ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به‌صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC ٤,٠) صورت گرفته است.

چکیده

این پژوهش با هدف واکاوی تاریخیِ جایگاه «رحمت و عطوفت» به‌مثابه یک راهبرد حکمرانی در سیره نبوی و تحلیل پیامدهای عینی آن در تأسیس نهادهای پایدار انجام شده‌است. پرسش اصلی آن است که گفتمان «الرّاحمون» چگونه در فرآیند حکمرانی رسول اکرم(ص) تجلی یافت و این تجلی، چه تأثیری در طراحی و عملکرد نهادهای نوپای اقتصادی و حقوقی در مدینه النبی گذاشت؟ یافته‌ها نشان می‌دهد که رحمت نبوی، صرفاً یک فضیلت اخلاقی فردی نبود، بلکه به یک «اصل نظام‌ساز» در حکمرانی تبدیل شد. در حوزه اقتصاد، این اصل در نهادهایی مانند «بیت‌المال به‌مثابه نهاد توزیع عادلانه»، «منع ربا و احکام مضاربه برای حمایت از طرف ضعیف‌تر قرارداد» و «تأکید بر انفاق و تکافل اجتماعی» متجلی شد. در حوزه حقوق نیز، شاهد تأسیس «نظام قضایی دادرسی‌محور به‌جای انتقام‌محور»، «تسهیل در اجرای حدود با اولویت دادن به مصلحت عمومی» و «اعلام عفو عمومی در فتح مکه به‌عنوان بنیان‌گذاری نظم حقوقی جدید» هستیم. در نهایت می‌توان گفت عطوفت به‌عنوان راهبرد حکمرانی، عاملی کلیدی در تبدیل جامعه پراکنده عرب به یک جامعه منسجم و پایدار بود.

کلیدواژه‌ها: حکمرانی نبوی، راهبرد رحمت، مدینه النبی، نظام حقوقی اسلام، نهادهای اقتصادی.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.59.44]

درآمد

آموزه‌های دینی و سیره عملی پیامبر اکرم همواره کانون توجه اندیشمندان بوده‌است (شهیدی، ۱۳۸۰، ص. ۱۵). در میان این مفاهیم، «رحمت و عطوفت» جایگاهی محوری دارد. با این حال، در بسیاری از خوانش‌های تاریخی، این مفهوم غالباً در حوزه اخلاق فردی محدود شده و کمتر به‌مثابه یک الگوی نظام‌مند حکمرانی مورد واکاوی قرار گرفته است (مطهری، ۱۳۷۸، ص. ۷۴؛ Watt, ۱۹۵٦, p. ۲۳٤). تأسیس حکومت در مدینه بدون تکیه‌بر یک راهبرد مدبرانه و عطوفت‌آمیز، امکان‌پذیر نبود (Ramadan, ۲۰۰۷, p. ۱٤٥).

روش این پژوهش، تاریخی-تحلیلی است و داده‌ها با مطالعه کتابخانه‌ای منابع دست اول سیره و تاریخ و پژوهش‌های معاصر استخراج شده‌اند. در این پژوهش، به کارکرد سیاسی- اجتماعی رحمت پرداخته می‌شود. فرض بر آنست که پیامبر اکرم با ارتقای رحمت به سطح یک اصل راهبردی، موفق به طراحی نهادهای اقتصادی و حقوقی شد که آن نهادها در عین برقراری عدالت، درصدد جبران ضعف‌ها و ایجاد انسجام اجتماعی بودند (بهانیان، ۱۳۸۵، ص. ۸۹). پرسش اصلی این است که گفتمان «الرّاحمون» چگونه در فرآیند حکمرانی رسول اکرم(ص) تجلی یافت و این تجلی، چه تأثیری بر طراحی و عملکرد نهادهای نوپای اقتصادی و حقوقی در مدینه گذاشت؟ فرضیه پژوهش این است که رحمت نبوی از سطح یک فضیلت اخلاقی فردی فراتر رفته و به یک اصل راهبردی و نظام‌ساز در اداره جامعه تبدیل شد که تجلی عینی آن را می‌توان در طراحی نهادهای اقتصادی عادلانه و نظام حقوقی مبتنی‌بر اصلاح و امنیت مشاهده کرد.

پیشینه پژوهش

در حوزه حکمرانی نبوی، می‌توان تحقیقات پیشین را از نظر موضوعی و رویکرد شناختی در چهار دسته اصلی طبقه‌بندی کرد: دسته نخست، شامل مطالعات مربوط به نهادهای اقتصادی دوره نبوی است. به‌عنوان مثال، طبری (۱۳۸۷ش) در کتاب *تاریخ طبری (تاریخ الامم و الملوک)* عمدتاً به تحلیل مصادر مالی حکومت و نقش بیت‌المال پرداخته است. نقطه ضعف عمده این مطالعات آن است که به تحلیل پیوند این نهادها با گفتمان حکمرانی رحمت‌محور نپرداخته‌اند. دومین دسته، پژوهش‌های مرتبط با نظام حقوقی و قضایی است. حمیدیان (۱۳۹۲ش) و شهیدی (۱۳۸۰ش) شواهد تاریخی ارزشمندی را در این زمینه عرضه می‌کنند، اما کمتر به تحلیل این عملکرد به‌عنوان بازوی اجرایی یک راهبرد عطوفت‌بنیان توجه کرده‌اند. دسته سوم، تحقیقاتی با موضوع سیره سیاسی و اخلاقی پیامبر است. مطهری (۱۳۷۸ش) در کتاب *سیری در سیره نبوی*، مفهوم رحمت را صرفاً به‌عنوان یک خصلت فردی و فضیلتی اخلاقی مورد تأکید قرار داده است. در این دسته، خلأ انتقال تحلیل از سطح فضایل اخلاقی به سطح تحلیل راهبردی و نهادی به روشنی دیده می‌شود. دسته چهارم، مطالعات بین‌رشته‌ای و جامعه‌شناختی را شامل می‌شود. هاجسن[۱] (۱۹۷۴) در این حوزه تمرکز عمده خود را بر روابط قبیله‌ای و شکل‌گیری هویت «امت» معطوف داشته است. مطالعات موجود عموماً به‌صورت جداگانه و بدون توجه به این پیوند نظام‌مند، ابعاد موضوع را بررسی کرده‌اند.

نوآوری این مقاله در ترکیب سه حوزه تاریخ اقتصاد، تاریخ حقوق و اندیشه سیاسی اسلامی، و ارائه تحلیلی یکپارچه است که نشان می‌دهد رحمت، یک اصل سیستم‌ساز در تأسیس تمدن اسلامی بوده‌است. هدف این پژوهش، ارائه تحلیلی نو از سیره حکمرانی پیامبر است که در آن، رحمت به‌عنوان محور طراحی نهادی شناسایی می‌شود. این بررسی به درک مبانی تمدن اسلامی کمک می‌کند و الگویی تاریخی برای حکمرانی مبتنی‌بر کرامت انسانی ارائه می‌دهد.

---

۱. Hodgson.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.59.44]

مبانی نظری حکمرانی رحمت‌محور: از فضیلت فردی تا راهبرد نهادی

حکمرانی پیامبر اکرم در مدینه، نمونه‌ای بی‌بدیل از پیوند اخلاق و سیاست، آرمان‌گرایی و واقع‌بینی، و اقتدار و عطوفت است (شهیدی، ۱۳۸۰، ص. ۱۰۱). درک صحیح این الگو مستلزم عبور از خوانش‌های سطحی و عاطفی از مفهوم «رحمت» و قرار دادن آن در چارچوبی تحلیلی به‌مثابه یک سازه نظری مؤثر در علوم سیاسی و اجتماعی است. واکاوی مبانی مفهومی و نظری «رحمت» در گفتمان نبوی نشان می‌دهد که این مفهوم چگونه از حیطه فضیلتی فردی فراتر رفته و به اصل سازمان دهنده رفتار حکومت و مبنایی برای نهادسازی تبدیل شد (Ramadan, ۲۰۰۷, p. ۱۵۰).

رحمت در گفتمان قرآنی و نبوی

واژه «رحمت» (و مشتقات آن) یکی از پرتکرارترین مفاهیم قرآن کریم است. این مفهوم، هم وصف خداوند «الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ» و هم صفت پیامبرش «وَمَا أَرْسَلْنَاکَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ» است. این پیوند نشان می‌دهد رحمتِ پیامبر، تجلی و امتداد رحمت الهی در عرصه اجتماع است (مطهری، ۱۳۷۸، ص. ۸۰). احادیثی مانند «الرَّاحِمُونَ يَرْحَمُهُمُ الرَّحْمَنُ، ارْحَمُوا مَنْ فِي الْأَرْضِ يَرْحَمْكُمْ مَنْ فِي السَّمَاءِ» (ابن سعد، بی‌تا، ج. ۱، ص. ۱۹۲) نیز این مفهوم را به قاعده‌ای اجتماعی و دوسویه تبدیل می‌کند که رحم کردن به دیگران، زمینه‌ساز جریان یافتن رحمت الهی در جامعه می‌شود (Schimmel, ۱۹۸۵, p. ۱۲۲).

تمایز میان رحمت به‌مثابه «اخلاق فردی» و «راهبرد حکمرانی»

برای درک تحول مفهوم رحمت در مدینه، باید تمایزی روشن قائل شد. رحمت به‌عنوان فضیلت فردی شامل خلق‌وخوی نیکو، گذشت شخصی، کمک به نیازمند و رفتار ملاطفت‌آمیز با اطرافیان است. اگرچه این سطح بی‌نهایت ارزشمند و ضروری است، ولی دایره تأثیر آن عمدتاً محدود به دایره روابط بینافردی است.

رحمت به‌عنوان راهبرد حکمرانی هنگامی محقق می‌شود که رحمت به مبنای تصمیم‌گیری‌های کلان، طراحی سیاست‌ها و ساخت نهادها تبدیل شود. در اینجا، رحمت دیگر صرفاً واکنشی عاطفی نیست، بلکه چارچوبی عقلانی برای اداره جامعه است که هدف آن، تأمین کرامت همگانی، کاهش رنج ساختاری، حمایت نهادی از آسیب‌پذیرترین اقشار و ایجاد نظمی عادلانه و پایدار است (خامنه‌ای و همکاران، ۱۳۹۲، ص. ۵۴). در این سطح، رحمت ممکن است حتی مستلزم اتخاذ تصمیماتی سخت باشد، اما غایت نهایی آن، استقرار صلح و امنیتی است که خود تجلی رحمت گسترده‌تر است (Ramadan, ۲۰۰۷, p. ۱۵۸).

پیامبر با هجرت به مدینه و تشکیل حکومت، به‌طور طبیعی از سطح اول به سطح دوم گذار کرد. ایشان نه‌تنها یک مربی اخلاق، که یک زعیم سیاسی و مقنن بود. بنابراین، رحمت در عملکرد ایشان نهادینه شد. نمونه عینی این گذار را می‌توان در پیمان مدینه مشاهده کرد. این سند که میثاقی برای تشکیل یک «امت» متشکل از قبایل و ادیان مختلف بود، بر مبنای عدالت، تعاون و تأمین امنیت جمعی استوار بود (ابن هشام، ۱۹۳۶، ج. ۲، ص. ۱۱۹-۱۲۲). مفادی مانند «وَإِنَّ الْمُؤْمِنِينَ بَيْنَهُمْ يدٌ عَلَى مَنْ سِوَاهُمْ» و تأکید بر هم‌پیمانی برای دفاع در برابر تجاوز، نشان می‌دهد رحمت و عطوفت به حقوق و تکالیف متقابل نهادینه شده تبدیل شده‌است. رحمت در اینجا به معنای ایجاد یک سیستم امنیتی مشترک برای حمایت از همه اعضا، حتی ضعیف‌ترین آنها، در برابر تهدیدات خارجی است (واقدی، ۱۹۸۹، ج. ۱، ص. ۱۷۷).

مؤلفه‌های راهبرد حکمرانی رحمت‌محور

حکمرانی رحمت‌محور نبوی را می‌توان بر چند مؤلفه اصلی استوار دانست:

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.59.44]

الف) عدالت به‌مثابه جلوه عینی رحمت: در نگاه نبوی، رحمت هرگز نقطه مقابل عدالت نیست. بلکه عدالت عادلانه، عین رحمت به کل جامعه است. پیامبر فرمود: «إِنَّمَا أَهْلَکَ الَّذِینَ قَبْلَکُمْ أَنَّهُمْ کَانُوا إِذَا سَرَقَ فِیهِمُ الشَّرِیفُ تَرَکُوهُ، وَإِذَا سَرَقَ فِیهِمُ الضَّعِیفُ أَقَامُوا عَلَیهِ الْحَدَّ»؛ رحمت حکومتی، مستلزم اجرای عدالت بدون تبعیض است تا امنیت و حق ضعیف‌ترین افراد نیز تضمین شود (بلاذری، ۱۹۹۶، ج. ۱، ص. ۵۴۳).

ب) تقدم مصلحت عمومی و دفع مفاسد: راهبرد رحمت، حکیمانه و غایت‌گراست. در موارد تعارض، مصلحت گسترده‌تر جامعه که همان حفظ نفس، عقل، مال، ناموس و دین مردم است، مقدم می‌شود. از این‌روست که پیامبر در شرایط خاص، مانند دوران قحطی، از اجرای حد سرقت چشم‌پوشی می‌کرد. این تخفیف نه ضعف که تجلی همان رحمت فعال و عاقلانه است که علل جرم (فقر شدید) را هدف می‌گیرد (حمیدیان، ۱۳۹۲، ص. ۴۵).

ج) حمایت نهادی از محرومان: رحمت نهادینه شده به معنی ایجاد نظم دائمی برای شناسایی و حمایت از فقرا، یتیمان، اسیران و درماندگان است. این امر از صدقات فردی فراتر می‌رود و به‌صورت «سیاست عمومی» درمی‌آید؛ همان‌گونه که در تأسیس «بیت‌المال» به‌عنوان خزانه عمومی برای تأمین این موارد تجلی یافت (ارسلان مقدم، ۱۳۹۴، ص. ۸۸).

د) عفو به‌مثابه ابزار سیاسی تمدن‌ساز: برخلاف فرهنگ انتقام‌جویانه جاهلی، پیامبر «عفو عمومی» را به یک ابزار قدرتمند برای انسجام بخشی و تبدیل دشمنان دیرین به شهروندان جدید تبدیل کرد. اعلام عفو عمومی در فتح مکه «اذهبوا فأنتم الطلقاء» نقطه اوج این راهبرد بود (ابن هشام، ۱۹۳۶، ج. ۴، ص. ۵۵). این عمل، نه از سرضعف، که از موقعیت پیروزی کامل و با هدف ختم دائمی دور باطل خشونت و ایجاد پایه‌های نظم جدیدی مبتنی‌بر امنیت و اعتماد انجام شد (Lings, ۱۹۸۳, p. ۳۰۰). در نتیجه، مطالعه مفاهیم و شواهد تاریخی نشان می‌دهد که رحمت در سیره حکومتی پیامبر اکرم به یک الگوی برجسته[1] تبدیل شد. این الگو، رحمت را از قلمرو احساسات فردی خارج کرده و آن را به منطق حاکم بر اداره جامعه، مبنای قانون‌گذاری و غایت تأسیس نهادها ارتقا داد (Hodgson, ۱۹۷٤, p. ۱۸۷).

راهبرد «الراحمون» به پیامبر این امکان را داد تا در عین برقراری اقتدار لازم برای یک حکومت نوپا، پایه‌های مشروعیت خود را بر مبنای جلب اعتماد، ایجاد امنیت اجتماعی و دادگری گسترده استوار کند. این مبانی نظری، چارچوبی را فراهم می‌سازد تا در فصول بعد، بتوان شکل‌گیری نهادهای اقتصادی و حقوقی مدینه را نه به‌عنوان مجموعه‌ای از مقررات پراکنده، بلکه به‌عنوان تجلیات عینی و نظام‌مند همین راهبرد کلان تحلیل کرد (انصاری، ۱۴۰۲، ص. ۷۸).

تجلی راهبرد رحمت در تأسیس و عملکرد نهادهای اقتصادی مدینه

تأسیس حکومت در مدینه، پیامبر اکرم را با چالش‌های اقتصادی پیچیده‌ای (فقر گسترده در میان مهاجرین آواره شده، نظام اقتصادی مبتنی‌بر رباخواری و انباشت ثروت در دست اشراف قریش، و لزوم ایجاد منابع مالی پایدار برای اداره حکومت و تأمین امنیت) روبه‌رو ساخت. راهبرد رحمت‌محور در این عرصه، به معنای کنار گذاشتن واقع‌بینی اقتصادی نبود، بلکه به ایجاد موازنه‌ای حکیمانه بین کارایی اقتصادی و عدالت توزیعی و تبدیل رحمت از یک حس فردی به برنامه‌های نهادی حمایتی منجر شد (Watt, ۱۹۵٦, p. ۲۵۰). در ادامه مهم‌ترین این نهادها و سیاست‌ها بررسی می‌شود.

[1]. Paradigmatic.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.59.44]

بیت‌المال: نهاد توزیع عادلانه و تجسم رحمت

پیش از اسلام، ثروت عمدتاً در انحصار قبایل قدرتمند و بر اساس منطق خون و قبیله گردش می‌کرد. پیامبر با تأسیس «بیت‌المال» (خزانه عمومی)، انقلابی نهادی ایجاد کرد. این نهاد، محل گردآوری تمام درآمدهای عمومی شامل خمس، زکات (پس از وجوب تشریعی آن)، غنایم، فیء و هدایا بود (ابن سعد، بی‌تا، ج. ۱، ص. ۲۵۶). کارکرد بیت‌المال فراتر از یک صندوق حسابداری بود؛ آن را باید ابزار اصلی تحقق رحمت حکومتی دانست که بر چند اصل استوار بود (شهیدی، ۱۳۸۰، ص. ۱۴۵).

کمک‌های بیت‌المال به مهاجرین فقیر (اهل الصفه) و دیگر نیازمندان، نه به‌عنوان صدقه‌ای تحقیرآمیز، بلکه به‌عنوان «حق» آنان از ثروت جامعه اسلامی انجام می‌گرفت (واقدی، ۱۹۸۹، ج. ۲، ص. ۵۱۲). این امر، فقر را از یک تقدیر شخصی به یک مسئولیت جمعی تبدیل کرد. گزارش‌های تاریخی حاکی از آن است که پیامبر شخصاً بر توزیع عادلانه و فوری اموال نظارت داشت و هیچ چیزی را برای فردا انبار نمی‌کرد (ابن هشام، ۱۹۳۶، ج. ۳، ص. ۳۰۱).

توزیع منابع بر اساس اولویت نیاز و خدمات اجتماعی (مانند سهم ویژه جنگجویان در غنایم و نیز سهم غیرنظامیان) صورت می‌گرفت. این منطق، در نقطه مقابل انباشت ثروت در دست گروه خاصی قرار داشت و هدف آن، جلوگیری از شکل‌گیری شکاف عمیق طبقاتی و ایجاد حداقلی از رفاه برای همه اعضای امت بود. این همان رحمت نهادینه شده بود: ایجاد شبکه امنیتی اقتصادی که کسی را به دلیل فقر، از دایره جامعه خارج نمی‌کرد (Ramadan, ۲۰۰۷, p. ۱٦۹). این منطق حمایت دولتی از محرومان، چنان در الگوی حکمرانی اسلامی ریشه دواند که حضرت علی(ع) سادگی معیشت حاکم و احساس مسئولیت او را شرط تحقق آن می‌دانست و با تأسی به سنت نبوی می‌فرمود: «آیا من با شکم سیر بخوابم و در اطرافم شکم‌های گرسنه و جگرهای تشنه باشد؟!». این کلام، پژواکی روشن از همان راهبرد «الراحمون» است که در آن رفاه عمومی، محک حاکمیت است (*نهج‌البلاغه*، خطبه۲۰۹).

سیاست‌های اقتصادی رحمت‌بنیان: مبارزه با بهره‌کشی و تنظیم بازار

راهبرد رحمت، مستلزم مداخله در روابط اقتصادی برای محافظت از طرف ضعیف‌تر معامله و سالم‌سازی فضای کسب و کار بود. ربا، نماد بارز اقتصاد استثماری جاهلی که ثروت را از فعالان اقتصادی واقعی به سوی رباخواران بی‌زحمت منتقل می‌کرد، به شدت تحریم شد. این تحریم، یک دستور اخلاقی صرف نبود، بلکه پایه‌گذاری یک نظام اقتصادی جایگزین بود. ربا، ایجاد کننده شکاف طبقاتی و نابودکننده همبستگی اجتماعی بود و تحریم آن، بزرگترین لطف (رحمت) به قشرهای متوسط و ضعیف جامعه به‌شمار می‌آمد (خامنه‌ای و همکاران، ۱۳۹۲، ص. ۱۲۳).

در مقابل ربا، فرهنگ «قرض‌الحسنه»، عملی صالح و «انفاق» در راه خدا به شدت ترویج شد (مطهری، ۱۳۷۸، ص. ۱۵۵). این توصیه‌ها، چرخه‌ای از رحمت فعال را در اقتصاد به جریان می‌انداخت: ثروتمند با بخشش یا وام بدون بهره، به نیازمند کمک می‌کرد و نیازمند با خروج از تنگنا، مجدداً به چرخه تولید بازمی‌گشت. احادیثی مانند «مَنْ نَفَّسَ عَنْ مُؤْمِنٍ كُرْبَةً مِنْ كُرَبِ الدُّنْيا نَفَّسَ اللَّهُ عَنْهُ كُرْبَةً مِنْ كُرَبِ يوْمِ الْقِيامَةِ»، انفاق را به طرحی برای رهایی متقابل از سختی‌ها تبدیل می‌کرد (ابن سعد، بی‌تا، ج. ۱، ص. ۱۹۲).

پیامبر با تدابیری مستقیم، فضای بازار مدینه را تحت نظارت و هدایت حکومتی قرار داد. منع «احتکار» (ذخیره‌سازی کالاهای ضروری برای افزایش مصنوعی قیمت)، برخورد با «غش در معامله»، تأکید بر «ترازوی دقیق» و نهی از «فریب در معامله»، از مهم‌ترین این اقدامات بود. این مقررات، رحمت را به کالای روزمره بازار می‌آورد و از استثمار مصرف‌کننده جلوگیری می‌کرد. منصب «محتسب» (بازرس بازار) که بعدها رسمیت یافت، ریشه در همین نظارت مستقیم و دلسوزانه نبوی داشت (Schimmel, ۱۹۸۵, p. ۱٤٤).

تأمین اجتماعی و تکافل عمومی: رحمت به‌مثابه زیرساخت جامعه

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.59.44]

حکمرانی رحمت‌محور، مسئولیت حکومت را در قبال تأمین حداقل‌های زندگی برای همه اعضا می‌پذیرفت. این مسئولیت در اشکال گوناگون متجلی شد.

پیوند برادری (اخوت) بین انصار و مهاجرین که توسط پیامبر بین هر دو مسلمان انصاری و مهاجر منعقد شد، فراتر از یک عهد معنوی بود. این نهاد، یک سیستم کامل تأمین اجتماعی داوطلبانه و مبتنی‌بر عطوفت ایجاد کرد که در آن انصاری، نه‌تنها خانه و جان، بلکه دارایی و کسب‌وکار خود را با برادر مهاجر خود شریک می‌شد (ابن هشام، ۱۹۳۶، ج. ۲، ص. ۱۵۰). این اقدام بی‌سابقه، بحران آوارگی و فقر مهاجرین را در کوتاه‌ترین زمان ممکن مدیریت کرد (Watt, ۱۹٥٦, p. ۲٦۰).

پیامبر مسئولیت‌پذیری در قبال یتیمان، بیوه‌زنان، درماندگان و حتی بردگان را بارها تکرار کردند. فرمایش ایشان که «لَیسَ مِنَّا مَنْ لَمْ یرْحَمْ صَغِیرَنَا وَیوَقِّرْ کَبِیرَنَا» (بلاذری، ۱۹۹۶، ج. ۱، ص. ۴۰۵) یا حدیث «السَّاعِی عَلَی الأَرْمَلَةِ وَالْمَسَاکِینِ کَالْمُجَاهِدِ فِی سَبِیلِ اللَّهِ»، تلاش برای رفع نیاز محرومان را هم‌تراز با عبادات بزرگ قرار می‌داد. این گفتمان‌سازی، وجدان اجتماعی جامعه را تقویت می‌کرد و رحمت را به یک هنجار مسلط تبدیل می‌نمود (ابن سعد، بی‌تا، ج. ۱، ص. ۱۹۵).

سیاست تشویقی آزادی بردگان (که کفاره بسیاری از گناهان قرار داده شد) و تأکید مکرر بر رفتار نیک با آنان «هُمْ إِخْوَانُکُمْ جَعَلَهُمُ اللَّهُ تَحْتَ أَیدِیکُمْ... فَأَطْعِمُوهُمْ مِمَّا تَأْکُلُونَ وَأَلْبِسُوهُمْ مِمَّا تَلْبَسُونَ»، تلاشی نظام‌مند برای کاهش رنج یک طبقه محروم و ادغام تدریجی آنان در جامعه به‌عنوان افرادی باکرامت بود (ابن هشام، ۱۹۳۶، ج. ۴، ص. ۲۵۱؛ Lings, ۱۹۸۳, p. ۲۸۸).

نهادها و سیاست‌های اقتصادی دوره مدینه نشان می‌دهند که رحمت نبوی، یک مفهوم انتزاعی باقی نماند، بلکه در قالب مکانیسم‌های عینی و اجرایی متجلی شد. از بیت‌المال، قلب تپنده توزیع عادلانه، تا مقررات بازار که از مصرف‌کننده محافظت می‌کرد، و تا پیمان اخوت که شبکه ایمنی اجتماعی بی‌مانندی ایجاد کرد، همه در خدمت یک هدف بودند: جایگزین کردن اقتصاد مبتنی‌بر استثمار و انباشت، با اقتصادی مبتنی‌بر همکاری، انصاف و مسئولیت متقابل (Hodgson, ۱۹۷٤, p. ۲۱۰). این نظام اقتصادی، رحمت را از یک احساس شخصی به ساختاری حمایتی تبدیل کرد که مشروعیت حکومت نوپای اسلامی را نه فقط بر پایه اقتدار، که بر اساس جلب اعتماد و رفع حاجت نیازمندان استوار ساخت (رسولی، ۱۳۷۱، ص. ۲۱۰).

تجلی راهبرد رحمت در بنیان‌گذاری نظام حقوقی و قضایی مدینه

اگر اقتصاد، شریان حیات جامعه نوپای مدینه بود، نظام حقوقی و قضایی، استخوان‌بندی و ساختار حامی آن به‌شمار می‌رفت. در جامعه عرب جاهلی که قانون، عمدتاً تابع قدرت قبایل و فرهنگ انتقام «ثار» بود، پیامبر اکرم می‌بایست نظمی حقوقی تأسیس می‌کرد که هم اقتدار حکومت مرکزی را نهادینه کند و هم عطوفت و عدالت را در قلب این نظم جای دهد. راهبرد رحمت‌محور در این عرصه، به معنای سستی قانون نبود، بلکه به تأسیس نظامی مبتنی‌بر «قسط» (عدل آشکار) همراه با «رحمه» منجر شد که هدف نهایی آن، اصلاح مجرم، حفظ کرامت طرفین دعوا و تثبیت صلح اجتماعی بود. شواهد این الگوی حقوقی در سه سطحِ ساختار قضایی، محتوای احکام و شیوه اجرا تحلیل می‌شود (حمیدیان، ۱۳۹۲، ص. ۲۵؛ Ramadan, ۲۰۰۷. P. ۱۷۳).

تأسیس قضاوت عادلانه و در دسترس: رحمت در ساختار دادرسی

در دوره جاهلی، داوری اغلب در اختیار اشراف قبایل بود و ضعفا به‌ندرت به عدالت دست می‌یافتند. پیامبر شخصاً با عهده‌دار شدن منصب قضا و سپس گماردن قضات، نهاد قضایی متمرکز و مستقلی را پایه‌گذاری کرد که دسترسی به عدالت را برای همگان فراهم می‌ساخت

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.59.44]

(شهیدی، ۱۳۸۰، ص. ۱۷۸). ویژگی‌های رحمت‌بنیان این نهاد عبارت بودند از: سرعت و آسانی در دادرسی، حق دفاع و تساوی اصحاب دعوا، ترغیب به صلح و سازش (سُلْم)، تمرکز بر اسناد و پیمان‌ها به‌عنوان تجلی رحمت نظام‌مند، رحمت به‌مثابه قدرت نرم و مشروعیت‌بخش.

پیامبر بر حل سریع دعاوی و جلوگیری از طولانی شدن رنج اصحاب دعوا تأکید داشتند. ایشان فرمود: «إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ وَإِنَّكُمْ تَخْتَصِمُونَ إِلَى وَلَعَلَّ بَعْضَكُمْ أَنْ يَكُونَ أَلْحَنَ بِحُجَّتِهِ مِنْ بَعْضٍ فَأَقْضِي لَهُ عَلَى نَحْوِ مَا أَسْمَعُ، فَمَنْ قَضَيتُ لَهُ بِحَقِّ أَخِيهِ فَإِنَّمَا أَقْطَعُ لَهُ قِطْعَةً مِنَ النَّارِ». این سخن، هم بر مسئولیت خطیر قاضی دلالت دارد و هم بر تلاش برای کشف حقیقت فراتر از فصاحت کلام (ابن سعد، بی‌تا، ج. ۲، ص. ۴۰۱).

در محضر قضاوت نبوی، چهره‌های با نفوذ و افراد عادی، مسلمان و غیرمسلمان، همگی از موقعیت یکسانی برخوردار بودند. مشهور است که اسامه بن زید وقتی برای شفاعت زنی از قبیله بنی مخزوم که مرتکب سرقت شده بود نزد پیامبر آمد، ایشان با خشم فرمود: «أَتَشْفَعُ فِي حَدٍّ مِنْ حُدُودِ اللَّهِ؟!» و سپس خطاب به همه گفتند: «إِنَّمَا أَهْلَكَ الَّذِينَ قَبْلَكُمْ أَنَّهُمْ كَانُوا إِذَا سَرَقَ فِيهِمُ الشَّرِيفُ تَرَكُوهُ...». این برخورد، رحمت را در اجرای عدالت یکسان برای همه، به منظور حفظ حقوق توده مردم (که قربانی اصلی تبعیض قضایی هستند) نشان می‌داد (بلاذری، ۱۹۹۶، ج. ۱، ص. ۵۴۳).

پیامبر همواره طرفین دعوا را به صلح و مصالحه ترغیب می‌کردند، حتی پیش از صدور حکم. ایشان می‌فرمود: «الصُّلْحُ جَائِزٌ بَينَ الْمُسْلِمِينَ» و مصالحه را بهتر از قضاوت می‌دانستند، زیرا کینه‌ها را از بین می‌برد و اخوت اجتماعی را حفظ می‌کند. این رویکرد، قضاوت را نه ابزاری برای تحقیر شکست‌خوردگان، که فرآیندی برای ترمیم پیکر جامعه می‌دانست (واقدی، ۱۹۸۹، ج. ۱، ص. ۱۸۵).

در کنار اقدامات داخلی در مدینه، راهبرد رحمت‌محور پیامبر اکرم در عرصه روابط خارجی و حکمرانی فرامحلی نیز به‌وضوح قابل ردیابی است. نامه‌ها و پیمان‌های صادره از سوی ایشان با حکام، قبایل و پیروان ادیان مختلف، نه‌تنها ابزارهای سیاسی، بلکه تجلی عینی رحمتِ فعال و سازمان‌یافته در قالب اسناد حقوقی بودند. این مکاتبات که اغلب با عبارت «بسم الله الرحمن الرحیم» آغاز می‌شدند، در محتوای خود بر اصولی چون تأمین امنیت جان و مال، احترام به اعتقادات، و تعهد به عدالت در تعاملات تأکید داشتند. به‌عنوان مثال، در پیمان با مسیحیان نجران، پیامبر برای آنان حق آزادی دینی، حمایت از اماکن عبادی و عادلانه‌بودن تعاملات اقتصادی را تضمین کردند (Bangash, ۲۰۲۳, p. ۱۱۲). این رویکرد، نشان می‌دهد رحمت نبوی صرفاً یک موضع داخلی نبود، بلکه به‌عنوان یک «اصل راهبردی» در تدبیر امور خارجی و گسترش نظم عادلانه نیز به‌کار گرفته می‌شد. از این منظر، حکمرانی رحمت‌محور پیامبر در قالب اسناد مکتوب، به ایجاد اعتماد، کاهش خشونت‌های قبیله‌ای و بنیان‌گذاری نظمی مبتنی‌بر حقوق متقابل کمک شایانی کرد.

بررسی نامه‌های پیامبر به سران حکومت‌های همجوار (مانند امپراتوری روم و ایران) نیز گواه دیگری بر تبلور رحمت در کالبد حکمرانی است. در این نامه‌ها، اگرچه دعوت به اسلام وجود داشت، اما لحنِ مبتنی‌بر کرامت انسانی، پرهیز از تهدید و تأکید بر انتخاب آزادانه کاملاً مشهود است. این رویکرد، رحمت را به‌عنوان یک «قدرت نرم» و ابزار مشروعیت‌بخشی به حکومت نوپای اسلامی به نمایش می‌گذارد. با تحلیل محتوای این اسناد استدلال می‌کند که پیامبر از رحمت به‌عنوان عاملی برای تبدیل تهدیدهای خارجی به فرصت‌های تعامل و حتی جذب تدریجی استفاده می‌کرد (ibid, ۲۰۲۳, p. ۱۲۵). چنین راهبردی نه‌تنها امنیت جغرافیایی مدینه را تقویت کرد، بلکه وجهه تمدنی حکومت اسلامی را به‌عنوان نظمی مبتنی‌بر عدالت و عطوفت تثبیت نمود. بنابراین، رحمت در سیره نبوی تنها یک خصلت فردی یا داخلی نبود، بلکه به یک ابزار کارآمد در دیپلماسی و حکمرانی کلان تبدیل شد که توانست پایه‌های یک تمدن نوظهور را استحکام بخشد.

رحمت در محتوا و اجرای احکام: انعطاف حکیمانه

راهبرد رحمت به وضوح در شیوه اجرای احکام شرعی، به‌ویژه حدود، تجلی می‌یافت. پیامبر با در نظر گرفتن شرایط و انگیزه‌ها، از یک سو از اجرای حد جلوگیری می‌کرد و از سوی دیگر، زمینه‌های ارتکاب جرم را هدف می‌گرفت. قاعده کلیدی «ادْرَءُوا الْحُدُودَ بِالشُّبُهَاتِ»

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]
[DOI: 10.61882/islamhistory.1.59.44]

ریشه در سیره نبوی دارد. پیامبر با کوچک‌ترین شبهه‌ای از اجرای حد خودداری می‌کرد، زیرا هدف، حفظ نفس و کرامت انسانی بود، نه اشباع غریزه انتقام‌جویی عمومی (موسوی، ۱۳۹۸، ص. ۱۱۷).

پیامبر با تعلیق حدود در شرایط سخت، رحمت را در اجرای حدود در نظر می‌گرفت. نمونه بارز این رویکرد، موضع پیامبر در مورد حد سرقت در دوران قحطی و خشکسالی بود. ایشان به صراحت اعلام کردند در چنین شرایطی حد سرقت جاری نمی‌شود، زیرا علت جرم (فقر مطلق) ریشه در وضعیتی خارج از کنترل فرد دارد. این حکمت، رحمت را به معنای مقابله با ریشه جرم (فقر) نشان می‌داد، نه مجازات معلول آن (Kamali, ۲۰۱۹, p. ۱٤٥-۱٤۷).

پیامبر با تأکید بر توبه و اصلاح، هدف نهایی مجازات را اصلاح مجرم و بازگشت او به جامعه می‌دانست. پیامبر پس از اجرای حد، از سرزنش مجازات‌شدگان منع می‌کرد و می‌فرمود: «أَعِينُوا أَخَاكُمْ فَإِنَّهُ غَارِقٌ فِي نِعْمَةٍ مِنْ نِعَمِ اللَّهِ، اغْسِلُوا عَنْهُ بِالْمَاءِ». این رفتار، نشان می‌داد مجازات، پاک‌کننده گناه است و فرد پس از آن، همچون برادر دیگر مسلمانان است و نباید طرد شود (Peters, ۲۰۰٦, P. ٤۳).

عفو عمومی فتح مکه: اوج تجلی رحمت به‌مثابه ابزار تأسیس نظم حقوقی نوین

حادثه فتح مکه در سال هشتم هجری را می‌توان نقطه اوج و نماد کامل راهبرد رحمت‌محور در عرصه حقوق عمومی و سیاست کیفری دانست. مسلمانان پس از سال‌ها آزار و اخراج، با اقتدار کامل وارد شهر شدند. در چنین لحظه تاریخی که انتظار یک کشتار جمعی بزرگ می‌رفت، پیامبر پس از بیان سخنانی کوتاه، عفو عمومی «أَلَا، لَا تَثْرِيبَ عَلَيكُمُ الْيوْمَ» و آزادی همگانی «اذْهَبُوا فَأَنْتُمُ الطُّلَقَاءُ» را اعلام کردند (ابن هشام، ۱۹۳۶، ج. ۴، ص. ۵۵؛ Lings, ۱۹۸۳, p. ۳۰۰). این اقدام، چندین پیام حقوقی- تمدنی دربرداشت:

قطع چرخه انتقام: این عفو، چرخه باطل خون و انتقام «ثار» را که ساختار حقوقی جاهلیت بر آن استوار بود، برای همیشه در حجاز بست. ایشان با بخشش دشمنان دیرینه، قانون جدیدی را حاکم کردند: قانونِ گذشتِ حکومت مرکزی به جای انتقام شخصی و قبیله‌ای.

تأسیس شهروندی بر مبنای امنیت: با اعلام «لا تثریب»، جرایم گذشته علیه حکومت مدینه بخشیده شد. این امر، ترس را از دل مخالفان سابق زدود و آنان را به جای «شکست‌خوردگان در خطر انتقام»، به «شهروندان جدید تحت حمایت قانون» تبدیل کرد. این بزرگ‌ترین ضمانت برای امنیت و ادغام اجتماعی بود.

تبدیل قدرت به مقبولیت: این رحمت حساب شده، مشروعیت حکومت پیامبر را از صرف «قدرت فاتحانه» به «مقبولیت اخلاقی» و «جاذبه تمدنی» ارتقا داد. بسیاری از سرسخت‌ترین مخالفان، تحت تأثیر این رفتار قرار گرفته و به اسلام گرویدند. این نشان می‌دهد رحمت، مؤثرترین ابزار برای تثبیت پایه‌های درونی یک نظم سیاسی جدید است (Ramadan, ۲۰۰۷, p. ۱۷۸).

جمع‌بندی

راهبرد رحمت به‌مثابه الگویی تمدن‌ساز: تحلیل تاریخی سیره حکمرانی پیامبر اکرم در مدینه، به‌ویژه در دو عرصه اقتصاد و حقوق، به روشنی نشان می‌دهد که مفهوم «رحمت» در عملکرد ایشان، یک تحول پارادایمیک را از فضیلتی فردی به راهبرد حکمرانی نهادساز تجربه کرد. این پژوهش با روش تاریخی-تحلیلی و با اتکا به منابع دست اول و پژوهش‌های معاصر، در پی پاسخ به این پرسش اصلی بود که گفتمان «الراحمون» چگونه در فرآیند حکمرانی نبوی متجلی شد و چه تأثیری بر طراحی نهادهای پایه‌ای مدینه گذاشت؟ یافته‌های تحقیق، فرضیه ابتدایی را به‌طور کامل تأیید می‌کنند.

پاسخ به پرسش‌های پژوهش: یافته‌ها نشان داد رحمت به‌صورت یک اصل راهبردی، در سه سطح کلان عمل کرده است. الف) در سطح اقتصادی، با تأسیس نهادهایی مانند بیت‌المال (توزیع عادلانه)، تحریم ربا (مبارزه با استثمار) و پیمان اخوت (تأمین اجتماعی خودجوش)،

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.59.44]

اقتصاد را از انباشت ثروت به سمت توازن و تکافل سوق داد. ب) در سطح حقوقی، با ایجاد قضاوتی مستقل و در دسترس، تقدم مصلحت عمومی و شبهه در اجرای حدود، و اعلام عفو عمومی تاریخی در فتح مکه، نظامی را بنیان نهاد که هدفش اصلاح، امنیت و قطع چرخه انتقام بود. ج) در سطح سیاسی، این راهبرد با تبدیل دشمنان به شهروندان از طریق عفو، مشروعیت حکومت را از قدرت صرف به مقبولیت اخلاقی ارتقا داد. این راهبرد، محرک اصلی طراحی نهادهای بدیع بود. نهادها نه بر پایه انحصار و زور، بلکه بر اساس عدالت توزیعی، حمایت نهادی از محروم و ایجاد امنیت قضایی برای همگان شکل گرفتند. بیت‌المال، قضاوت مرکزی و حتی پیمان مدینه، همگی الگوهایی برای نهادینه کردن رحمت و تبدیل آن به یک «حق» برای آحاد جامعه بودند.

دستاوردهای تمدنی حکمرانی رحمت‌محور: الف) تثبیت مشروعیت فراقبیله‌ای: حکومت مدینه با تکیه‌بر عدالت و رحمت نهادینه، موفق شد وفاداری افراد را از قبیله به «امت» و نهادهای حکومتی منتقل کند. مشروعیتی که ریشه در رفع ظلم و تأمین امنیت داشت، بسیار پایدارتر از مشروعیت مبتنی‌بر غلبه صرف بود (Hodgson, ۱۹۷٤, p. ۲۱۰). ب) ایجاد انسجام اجتماعی عمیق: شبکه‌های همبستگی اقتصادی (اخوت، انفاق) و امنیت حقوقی فراگیر، احساس تعلق و اعتماد متقابل را در جامعه‌ای متشکل از قبایل و ادیان مختلف تقویت کرد. رحمت، چسب اجتماعی این کثرت بود. ج) پایه‌گذاری یک الگوی حکمرانی پایدار: تلفیق حکمت، عدالت و عطوفت در اداره جامعه، الگویی ارائه داد که توانست پس از رحلت پیامبر، معیاری برای خلفا و حکمرانان بعدی باقی بماند و چارچوبی برای نظریه‌پردازی سیاسی در تمدن اسلامی فراهم آورد (مطهری، ۱۳۷۸، ص. ۱۵۵). د) تبدیل قدرت به مقبولیت و جذب: عفو فتح مکه و رفتار عادلانه با غیرمسلمانان نشان داد که راهبرد رحمت، مؤثرترین ابزار برای جذب دشمنان و تبدیل تهدید به فرصت است. این رویکرد، زمینه‌ساز گسترش سریع و نسبتاً مسالمت‌آمیز اسلام در جزیره العرب شد.

نتیجه

در حکمرانی رسول اکرم(ص) در مدینه، «رحمت» از فضیلتی اخلاقی به راهبرد نظام‌مند نهادسازی بدل شد. در اقتصاد، این امر با تأسیس بیت‌المال برای توزیع عادلانه، مبارزه ساختاری با ربا، و ایجاد پیمان مؤاخات به‌عنوان شبکه‌ای از تأمین اجتماعی داوطلبانه تجلی یافت. در عرصه حقوق نیز، نظام دادرسی مبتنی‌بر صلح و سازش شکل گرفت و عفو عمومی فتح مکه، چرخه خشونت را گسست و نظم حقوقی جدیدی بر پایه امنیت و اعتماد بنیان نهاد. دستاورد این الگوی تمدنی، پیوند اقتدار سیاسی با رحمت اجتماعی بود؛ حکومتی که مشروعیت خود را از حمایت از ضعفا و تأمین کرامت همگان کسب می‌کرد. این سنت در اندیشه امیرالمؤمنین علی(ع) با فلسفه «احیای حقوق مردم» تداوم یافت. نهایتاً، این راهبرد نشان می‌دهد پایداری هر نظام سیاسی، در گرو نهادینه‌سازی توأمان رحمت و عدالت به‌عنوان ارکان اصلی یک پروژه تمدنی انسان‌محور است.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر هیچگونه تضاد منافعی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.59.44]

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

فهرست منابع

قرآن کریم.

ابن سعد، محمد (بی‌تا). *الطبقات الکبری*. بیروت: دارالکتب العلمیه.

ابن هشام، عبدالملک (۱۹۳۶). *السیره النبویه*. بیروت: دارالمعرفه.

ارسلان‌مقدم، زینب (۱۳۹۴ش). «مؤلفه‌های سرمایه‌های اجتماعی در سیره نبوی». پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد. استاد راهنما: عباس علی رهبر. دانشکده حقوق و علوم سیاسی. دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.

انصاری، محمدرضا (۱۴۰۲ش). *گزارش لحظه به لحظه از ماجرای صلح حدیبیه*. تهران: دلیل ما.

بلاذری، احمد بن یحیی (۱۹۹۶). *انساب الأشراف*. بیروت: دارالفکر.

بهانیان، عبدالحسین (۱۳۸۵ش). «نگاهی به سیره اقتصادی پیامبر خدا(ص)». حصون، شماره۹. ص۲۱-۳۴.

حمیدیان، برات (۱۳۹۲ش). «سیره اقتصادی پیامبر اکرم(ص): آموزه‌های اقتصادی اسلامی در سیره نبوی(ص)». اولین همایش سبک زندگی پیامبر(ص). دانشگاه آزاد واحد زاهدان.

خامنه‌ای، سیدمحمد و همکاران (۱۳۹۲ش). *حکمرانی نبوی*. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

رسولی، هاشم (۱۳۷۱ش). *درس‌هایی از تاریخ تحلیلی اسلام*. تهران: پاسدار اسلام.

شهیدی، سیدجعفر (۱۳۸۰ش). *تاریخ تحلیلی اسلام*. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

طبری، محمد بن جریر (۱۳۸۷ش). *تاریخ طبری (تاریخ الامم و الملوک)*. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: اساطیر.

مطهری، مرتضی (۱۳۷۸ش). *سیری در سیره نبوی*. تهران: صدرا.

موسوی، مهوش (۱۳۹۸ش). «شبهات بازدارنده از اجرای حدود». فصلنامه مطالعات حقوق. شماره ۲۹. بهار. ص۱۱۵-۱۴۷.

نهج‌البلاغه (۱۳۷۹ش). تهران: مشرقین.

واقدی، محمد بن عمر (۱۹۸۹). *المغازی*. بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.

References

The Holy Qurān.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.59.44]

Anṣāri, Muḥammad Reżā (۲۰۲۳). *Gozāresh-e Lahzeh be Lahzeh az Mājarā-ye Ṣolḥ-e Ḥudaybiyyah [A Moment-by-Moment Report of the Hudaybiyyah Peace Treaty].* Tehran: Dalil-e Mā. [In persian]
Arsalān Moqaddam, Zeynab (۲۰۱۵). “Moʿallefahā-ye Sarmāyehā-ye Ejtemāʿi dar Sireh-ye Nabavi [Components of Social Capital in the Prophetic Sirah]” (MA thesis). Tehran: Islamic Azad University, Tehran Markazi Branch. [In persian]
Bahāniyān, ʿAbd al-Ḥuseyn (۲۰۰۶). "Negāhi be Sireh-ye Eqtesādi-e Payāmbar-e Khodā(ṣ)" [A Look at the Economic Sirah of the Prophet of God]. Ḥoṣun. issue۹. p۲۱-۳٤. [In persian]
Balādhari, Aḥmad ibn Yaḥyā (۱۹۹٦). *Ansāb al-Ashrāf*. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
Bangash, Z. (۲۰۲۳). *Power Manifestations of the Sirah: Examining the Letters and Treaties of the Messenger of Allah*, peace and blessings be upon him.
Ḥamidiyān, Barāt (۲۰۱۳). *"Sireh-ye Eqtesādi-e Payāmbar-e Akram(ṣ): Āmuzesh-hā-ye Eqtesādi-e Eslāmi dar Sireh-ye Nabavi(ṣ)"* [The Economic Sirah of the Holy Prophet (PBUH): Islamic Economic Teachings in the Prophetic Sirah]. In The First Conference on the Lifestyle of the Prophet (PBUH). Zahedan. [In persian]
Hodgson, M. G. S. (۱۹۷٤). *The Venture of Islam*: The Classical Age of Islam. Chicago: University of Chicago Press.
Ibn Hishām, ʿAbd al-Malik (۱۹۳٦). *Al-Sīrah al-Nabawiyyah*. Beirut: Dār al-Maʿrifah. [In Arabic]
Ibn Saʿd, Muḥammad (n.d.). *Al-Ṭabaqāt al-Kubrā*. Beirut: Dār al-Kutub al-ʿIlmiyyah. [In Arabic]
Kamali, M. H. (۲۰۱۹). *Crime and Punishment in Islamic Law: A Fresh Interpretation*. Oxford: Oxford University Press.
Khāmeneʾi, Seyyed Muḥammad, and et al (۲۰۱۳). *Ḥokmrāni-ye Nabavi* [Prophetic Governance]. Tehran: Pazhuheshgāh-e Farhang va Andisheh-ye Eslāmi.
Lings, M. (۱۹۸۳). *Muhammad: His Life Based on the Earliest Sources*. Vermont: Inner Traditions.
Motahhari, M. (۱۹۹۹). *Seyri dar sireh-ye nabavi [A journey through the prophetic conduct].* Tehran: Sadra. [In persian]
Mousavi, M. (۲۰۱۹). “Shobahāt-e bāzdārande az ejrā-ye hodud [Doubts preventing the implementation of hodud]”. Faslnameh-ye Motāle‘āt-e Hoquq [Journal of Legal Studies]. issue۲۹. Spring. p۱۱٥–۱٤۷. [In persian]
Nahj al-Balāghah (۲۰۰۰). Tehran: Mashriqayn. [In Arabic]
Peters, R. (۲۰۰٦). *Crime and Punishment in Islamic Law: Theory and Practice from the Sixteenth to the Twenty-First Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
Ramadan, T. (۲۰۰۷). *In the Footsteps of the Prophet: Lessons from the Life of Muhammad. Oxford*: Oxford University Press.
Rasuli, Hāshim (۱۹۹۲). *Dars-hāʾi az Tārikh-e Taḥlili-e Eslām* [Lessons from the Analytical History of Islam].Tehran: Pāsdar-e Eslām. [In persian]
Schimmel, A. (۱۹۸٥). *And Muhammad is His Messenger: The Veneration of the Prophet in Islamic Piety*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
Shahidi, Seyyed Jaʿfar (۲۰۰۱). *Tārikh-e Taḥlili-e Eslām* [Analytical History of Islam]. Tehran: Markaz-e Nashr-e Dāneshgāhi. [In persian]
Ṭabari, Muḥammad ibn Jarir (۲۰۰۸). *Tārikh-e Ṭabari* (Tārikh al-Umam wa al-Mulūk) [History of Tabari] (Abolqāsem Pāyandeh, Trans.). Tehran: Asāṭir. [In persian]
Wāqidi, Muḥammad ibn ʿUmar (۱۹۸۹). *Al-Maghāzi*. Beirut: Muʾassasat al-Aʿlami lil-Maṭbūʿāt. [In Arabic]
Watt, W. M. (۱۹٥٦). *Muhammad at Medina*. Oxford: Oxford University Press.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-23]

[DOI: 10.61882/islamhistory.1.59.44]